

Una aproximació pedagògica a la cultura romana de les termes

Bartomeu Martínez Oliver
HISTORIADOR DE L'ART

"La construcción se divide en dos partes : Una, tiene por objeto la edificación de las murallas de la ciudad y de las obras de utilidad común en lugares públicos.

La otra , se refiere a los edificios privados.

Hay tres clases de obras públicas: Unas de defensa, otras de carácter religioso y otras de utilidad. Las de utilidad concierne a todos los edificios destinados a uso público, como plazas, puertos , paseos, teatros, baños y TERMAS.

(Marco Lucio Vitruvio, Llibre I de la seva obra Los diez libros de Arquitectura)

INTRODUCCIÓ

LA civilització romana és una civilització de grans ciutats. Les novetats arquitectòniques no són més que la conseqüència de la nova estructura de l'Estat. Per tant, la idea política no es podrà separar del camí que pren l'arquitectura¹.

En els moments inicials aquesta es veu molt influenciada pel món etrusc, la qual cosa fa que els romans disposessin de ciutats i construïssin temples a imitació dels etruscs.

Per exemple, d'aquests i dels grecs

prengueren la volta de mig canó, la cúpula i, fins i tot, inventaren la volta de mitja arista.

Cal afegir que els romans van incorporar de forma sistemàtica a la seva cultura i, per tant, a la seva arquitectura, alguns aspectes i tècniques utilitzades per els etruscs, encara que sens dubte alguna, foren de la cultura grega d'on van obtenir la gran majoria de recursos arquitectònics utilitzats; encara que paral·lèlament els romans van desenvolupar nombroses tècniques pròpies, especialment en el terreny d'obres vials i de serveis públics urbans, que veurem en aquest article didàctic, com poden ser les TERMES².

ORIGENS I INFLUÈNCIES

Això no és obstacle per a que podem dir, una vegada estudiada la seva civilització amb ajuda de la ciència arqueològica, que els romans van incorporar en part, la personalitat de la cultura etrusca, la qual havia estat una manifestació perifèrica amb personalitat pròpia des de l'anomenat Període Orientalitzant que es va nutrir de nombroses aportacions gregues en diferents moments històrics.

A la vista dels recents descobriments arqueològics en la mateixa

ciutat de Roma es pot afirmar que el desenvolupament al llarg de les set colines va tenir lloc durant la dominació etrusca en els dos cents quaranta tres que van durar els regnats dels Tulis i dels Tarquinis.

Roma va créixer sobre les colines del Capitoli, Esquilina, Viminal, Celia, Aventina, junt a la Palatina i Quirinal.

Per tant, ROMA des dels orígens es trobava condicionada per dues expressions estètiques originals, l'etrusca des del nord i la grega des del sud.

També per altra banda, per parlar d'arquitectura romana, és necessari doncs fer també menció a l'arquitectura grega. El gust de l'època tendeix a la riquesa i, fins i tot, el recargament. La característica principal és la retenció i la reelaboració dels ordres arquitectònics grecs aportant-los grans novetats³.

Per exemple, l'estil dòric grec pur va ser poc emprat pels romans, però no així una derivació del mateix: L'ordre toscà, derivat de l'arquitectura etrusca.

Una altra innovació dels romans és la combinació dels distints ordres en un mateix edifici. Es tracta de la superposició de tres ordres: dòric abaix, jònic al primer pis i corinti al darrer.

En relació també a l'arquitectura

1. Vitruvi, arquitecte romà que recopila en un tractat bastant eclèctic les principals concepcions heretades del pensament grec, exigeix que en la disposició d'aquells llocs que han de servir per a usos públics se busqui solidesa, utilitat i bellesa.

2. Aquí és òptim fer al·lusió a una de les descripcions més encertada de la tipologia romana anomenada TERMES segons va publicar el Si. Lab. SRL de Florència a l'any 1999. Segons ens informen les termes són uns dels aspectes que més caracteritzen a la civilització romana. El bany en termes era una ocupació fixa d'un romà durant el dia, si bé no s'anava només per aquest fet... Allà trobaven tot el necessari per fer goig del seu cos i de l'esperit. A més de gimnasos i de balnearis, les termes tenien pòrtics i jardins on passejar tranquil·lament, eren llocs de difusió de la cultura romana i l'element fonamental per a romanitzar les províncies. Així, a manera de conclusió, foren l'expressió d'un model social del que depenia l'adhesió de les poblacions conquerides.

3. Seria un error creure que l'art romà és una imitació o perllongació de l'art grec, de la mateixa manera que l'home romà tampoc no és una imitació del grec. L'home Italià, per Gonzalo Bravo, l'home de Roma, creia que la seva missió transcendental era governar, ordenar aquell món tan gran que havia conquerit, se sentia orgullós del seu destí.

grega, la ROMANA obté un sentit de caire més monumental. L'obsessió per cridar l'atenció supera a la d'equilibrar les formes i les masses.

Així, l'arquitectura del món romà estava exposada a dues temptacions:

- La d'enginyer que persegueix un fi purament utilitari.
- La d'erudit que dur a terme modificacions acadèmiques i matemàtiques.

CARACTERÍSTIQUES PRÒPIES: EL CULTA A LA PRÀCTICA

Ara l'arquitectura romana era una missió colonitzadora i un mitjà segur d'establiment visual de la cultura romana.

En terres ja consolidades amb tradicions culturals pròpies, era d'una vital importància estampar el segell romà del paisatge urbà per mitjà de tipus constructius reconeguts per a tothom.

L'Estat estava ara darrera de cada un dels aspectes de la construcció. Tenia el monopoli dels materials com el marbre i el traventí, com de la seva extracció es fabricava els seus propis totxos en factories i fàbriques de l'Estat.

Per tant tres punts com el transport, emmagatzament i mà d'obra, estaven coordinats centralitzadament des de l'Estat.

A l'arquitectura són escasses les invencions pures i l'originalitat es manifesta en l'adaptació resolta de les formes tradicionals. Els romans eren molt selectius a l'hora de prendre formes de tradicions anteriors i ho adaptaven tot a les noves finalitats. L'arquitectura romana va desenvolupar en el seu origen tècniques de construcció i com-

posició d'indubtable invenció pròpia. Així, a un temps on s'emmarquen obres tant importants com les termes de DIOCLECIA, l'Imperi i la seva arquitectura van disposar d'una visió uniforme en totes les possessions, inclosos els territoris grecs tradicionals de l'est, encara que cada província interpretés el seu programa imperial en consonància amb les pràctiques locals.

Per tant, la influència grega que ja era un element important en l'art etrusc va exercir una influència independent i poderosa també en l'art dels romans. Precisament perquè els romans foren una raça enèrgica i pràctica el seu art és ple de força, realista.

La força material, el poder i la glòria de la dominació es senten i palpen a cada línia i cada corba de l'arquitectura romana, des de l'esplendor dels foros fins als arcs de triomf i les TERMES.

Els romans van saber desenvolupar una arquitectura que tenia com a aspecte més important la creació d'un espai interior: Així més endavant veurem els jocs de volums en planta i alçat de les termes de Diocleciana, que daten aproximadament de l'any 293.

LA CONSTRUCCIÓ: EL SENTIT ROMÀ DE L'ESPAI

Com deia Zaloziecky a un article del prestigiós arquitecte Sergio Bettini: "Somos deudores de ROMA en cuanto a la asunción artística del ESPACIO de la arquitectura".

Per tant, podem afirmar que l'autèntica arquitectura com a llenguatge neix a Roma.

Per exemple, els grecs sentien l'espai com a una cosa exterior: És a dir, van crear volums més que no pas espais.

Els romans en canvi, van concebre l'espai com a un element intern en el qual se sentien immersos. El sentit pràctic de la seva arquitectura va fer que aquests espais tancats fossin una cosa vertaderament adaptada a l'home. Quan els romans van prendre el model de columnes exteriors gregues dels temples i els van traslladar a l'interior de les basíliques, hi van aplicar els valors constitutius grecs, posats al servei d'una dimensió espacial nova⁴. L'ESPAI es va convertir amb el medi específic d'expressió de l'arquitectura i tan sols en aquest llenguatge artístic és l'element fonamental el verb del llenguatge, el que subordina a sí mateix el significat de tots els demés elements.

Aquí es donarà un punt clau per a l'evolució de l'arquitectura romana, especialment per al disseny interior i configuració de l'espai de les TERMES DE DIOCLECIA. La fantasia creadora dels grecs, respecte els espais, és essencialment plàstica: Tracten la massa plàsticament, fent que s'articuli i s'extengui en superfície, amb l'aparició dels volums baix la llum, amb la mobilitat ondulant dels plànols.

Per tant, el romà concep l'espai de les TERMES no com un concepte harmoniós de contemplació (Grècia), sinó com a lloc de la seva acció i actuació, d'experiència i de conquesta, i d'aquí veurem com en la tipologia que es tractarà, la seva finalitat es rodejar-se de l'ESPAI.

Per tant, amplia els edificis monumentals als interiors, les remata amb absis i cúpules: Quan un home entra a les TERMES es sent en-

4. Per a Ranuccio Bianchi Bandinelli en el seu estudi *Del Helenismo a la Edad Media el geni arquitectònic dels romans va tenir l'expressió més clara en els monuments públics com les basíliques i, sobretot, les TERMES, exemples de tot un fenomen de creativitat artística en un temps i lloc que estudien l'anàlisi d'algunes formes i el seu significat cultural i social.*

revoltat ràpidament per el sentit d'una extraordinària grandesa de l'espai: Un espai que sempre s'allarga però que sempre es relaciona unitàriament amb el seu centre, com a l'Imperi dels romans amb el seu cap: L'EMPERADOR DIOCLECIÀ.

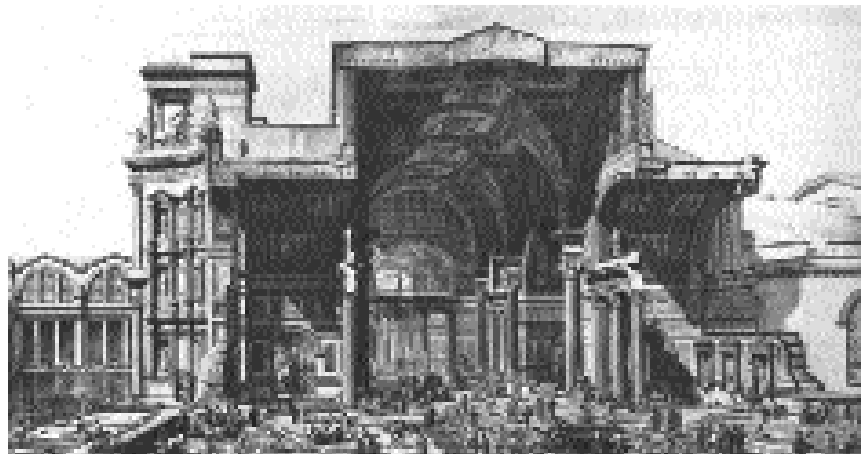
L'arquitectura romana és així el primer llenguatge constructiu pròpiament espacial que ens ha ofert les civilitzacions antigues: LES TERMES DE DIOCLECIÀ és un dels exemples de la primera arquitectura en el seu sentit autèntic. És un dels màxims exponents de la colossitat de l'Imperi, representant el poder polític de l'estat centralitzat: segons Jaume Andreu és el reflex de la propaganda del poder imperial.

Així en aquest article farem èmfasi en el disseny que va concloure una de les obres més importants de l'època baix medieval: LES TERMES DE DIOCLECIÀ que daten entre els anys 283-305 D.C.

Com afirma Leonardo Benévolo i traduint les seves afirmacions, ara es rompre l'equilibri clàssic entre la forma constructiva de conjunt i detalls. Les termes són l'exemple més significatiu que s'estava construint en volta donant uns grans ambients interiors amb una tècnica avançada i segura. L'abundància i grandiositat dels serveis higiènics termals va compensar l'escasesa dels serveis privats en la major part de les seves vivendes i domus romanes.

LES TERMES DE DIOCLECIÀ I L'ARQUITECTURA TETRÀRQUICA

Els romans donaven molta importància als seus edificis seculars, fins i tot, està documentat de manera igual com als temples. Entre els més importants podem destacar l'anfiteatre, les basíliques i les TERMES. Així ho

Reconstrucció hipotètica de les termes de Dioclecià

expressa la dedicatòria de Dioclecià copiada en temps de Carlemany a l'any 800, per un peregrí culte i erudit:

"Nuestros señores Diocleciano i Maximiano Augusto, invencidos honorarios, padres de emperadores y césares han dedicado a sus queridos romanos del Quirinal de Roma, estas buenas termas dioclecianas, que Maximiano Augusto al regresar de África, planeó y ordenó construir, hallándose presente su majestad, y consagrándolas en nombre de su hermano Diocleciano, después de adquirir los edificios, terminándolas éste con el más sumo decoro".

En tant que el món grec constava de una multitud de llocs individuals, el món romà va estar sempre centrat en la capital: ROMA.

Les TERMES representen sense lloc a dubtes, la manifestació més grandiosa de l'interès dels romans en l'espai interior concret. Des d'un principi les TERMES eren el lloc on els romans, de manera col·lectiva, es banyaven en piscines d'aigua calenta i freda. Aviat aquestes construccions es varen engrandir fins a convertir-se en zones d'oci, on el còs s'exercitava sense oblidar l'exercici intel·lectual que es podia desenvolupar en Biblioteques i sales de conferència. Tant en di-

mensions com en estructura i traçat, al marge de la varietat, és enorme i va des dels variats centres d'esbarjo a les sales de lectura, de reunió, piscines, jardins i fonts, fins i tot els banys de les cases particulars que posseïen els elements bàsics:

- A) una sala freda o FRIGIDARIUM.
- B) Una sala templada o TEPIDARIUM.
- C) Una sala calenta o CALDARIUM.

A partir de les petites instal·lacions destinades a la higiene corporal, es van desenvolupar la construcció de centres d'oci o esplai per a tota la població: Són grans establiments representatius per l'esport, el jog, el goig i plaer del bany i les relacions socials.

En un edifici de construcció amb pedra i formigó era molt important aconseguir que el manteniment d'altres temperatures no portés a la condensació de l'aire que sempre resulta molt molest.

Per tant, la solució va ser encalenciar l'ambient intern mitjançant la calefacció del trispòl, parets i voltes. D'aquesta manera per molt càlid i humit que fos l'ambient i l'aire de l'interior, no es produïa una condensació damunt les parts ja que aquestes, estan ben calentes.

Aquestes TERMES es van començar a construir en els primers anys del segle IV, obeint les ordres de Maximia Hércules després de la seva victòria africana al 297 i acabades al 305.

Ofereix múltiples possibilitats tant per l'esplai físic com intel·lectual- espiritual, unit clarament a formes de vida social.

- 1) Per a la cultura física privada: Banys independents, sales de massatge i de repòs.
- 2) Per als plaers del bany en comú: Grans sales de bany amb temperatures graduals.
- 3) Per l'esport: Natació de 2500 metres quadrats i una palestra, a més dels espais lliures en els jardins. Podem dir que les TERMES DE DIOCLECIÀ estan situades a la Colina o turó del Quirinal i tenien una extensió de 148.000 metres quadrats.
- 4) Per a reunions socials i per a conversar: Corredors, galeries, jardins amb edificis dits "marginals" com a nimfeus, pavellons i les famoses Tavernae.⁵
- 5) Per a la cultura intel·lectual: Biblioteques i Sales de Conferència.

CONCLUSIONS

L'Home supera l'actitut passiva de considerar l'arquitectura com una simple petjada involuntària e incideix que la seva expressió sigui col·lectiva. Comunicar significats i expressar són les dimensions més pròpies de l'arquitectura romana, és precisament a través de la concretació física o la forma, que totes les dimensions expressades són possibles.

Precissament degut a aquest fet , és a dir, que les TERMES fossin l'instrument més eficaç de la política social dels emperadors va fer que les gents amb un poder adquisitiu mitjà- baix es beneficiessin del luxe igual que els grans senyors.

Això va provocar que els principis de l'arquitectura de les termes s'apliqués a altres edificis d'utilització diferent com per exemple la Basilica de Maxenci: aquesta reb el nom tipològic de arquitectura termal.

Així les TERMES DE DIOCLECIÀ van influir posteriorment amb la transmissió de les voltes i sistemes de cobertes de totxó, i per exemple les sales de bany constitueixen l'antecedent més directe de les grans catedrals en volta de l'Edat Mitjana. En un primer moment podríem parlar de les primeres esglésies cristianes que són basiliques monumentals com Sant Joan de Leterà i Sant Pau d'Extramurs, entre altres.

Ara bé, en quan a la analogia decorativa i sumptuosa amb les TERMES DE DIOCLECIÀ, l'exemple més fidel és Santa Sofia de Constantinoble.⁶

A les grans termes com les de Dioclecià, els principis de l'arquitectura romana senyalats en l'època de Vitruvi, arriben a un ple i consolidat desenvolupament⁷: racionalitat, economia de l'espai, conformació i realització dels espais, axialitat, simetria i monumentalitat. •

BIBLIOGRAFIA

- Andrae, B., *Arte romano*, Barcelona , Editorial Gustavo Gili, 1974.
- Baratte, F., *El arte romano*, Barcelona , Editorial Paidós, 1985.
- Bendola, M., *El arte romano*, Madrid, Editorial Anaya, 1990.
- Benévolo, Leonardo, *El diseño de la ciudad: El arte y la ciudad antigua*, Barcelona Editorial Gustavo Gili, 1982.
- Bravo, Gonzalo, *Historia de la Roma antigua*, Madrid, Alianza Editorial, 1998.
- Bianchi Bandinelli, Rannuccio, *Roma: Centro de poder. El arte romano desde los orígenes hasta el final del siglo II*, Madrid , editorial Aguilar, 1970.
- Bianchi Bandinelli, Ranuccio, *Del Helenismo a la Edad Media*, Madrid , Editorial Akal 1981.
- Bianchi Bandinelli, Ranuccio, *Los etruscos y la Italia anterior a Roma*, Madrid, Colección el Universo de las Formas, 1974.
- García Bellido, Antonio, *Arte romano*, Madrid, C.S.I.C, 1972.
- Kostof, Spiro, *Historia de la arquitectura*. Tomo I, Madrid, Alianza Forma, 1985.
- Vitruvio, Marco Lucio, *Los diez libros de arquitectura*, Barcelona, Gráficas Diamante, 1970.

5. Per entendre la vida dels taverners de Roma i concretament de les termes podem recórrer a la figura de Séneca el qui va treballar amb suma cura aquests recintes per gaudir de bons vins i mantenir llargues converses que podien durar hores i dies sencers. Així ho he volgut apuntar ja que els seus escrits relaten la font més important de l'ambient de les termes de Roma.

6. Aquest paral·lelisme ens porta a pensar amb la notable aportació d'Orient que van crear les façanes teatrals o nimfeus, els quals ja deixen veure alguna característica a les Termes de Roma. Podem afirmar com ho demostra Antonio García Bellido, que l'arc i la volta ja eren d'origen oriental a Egipte i Mesopotàmia. Els sistemes d'arcs i voltes projectats segons uns plans mecànics de forces va resultar ser una gran estratègia científica. L'arc és l'element constructiu dispostat en un plànol vertical que desplaça les càrregues que reb superiorment, de forma progressiva cap als suports.

7. Ara podem parlar de la creació d'una estructura material feta a consciència per els mestres d'obres romans, per tal d'organitzar i distribuir un espai i portar a terme, una de les obres més exuberants de l'Antiguitat: les TERMES DE DIOCLECIÀ.